

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ І НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯКОВА ФЕОФАНОВИЧА ЧЕПІГИ (ЗЕЛЕНКЕВИЧА) (1875–1938)

Сучасний розвиток освіти неможливий без вивчення поглядів, ідей, переконань, концепцій педагогів минулого. І проводяться такі дослідження передусім з метою персоніфікованого, системного вивчення національної педагогічної думки України як нелінійного, багатовимірного процесу якісних змін через педагогічні персоналії. Аналіз вітчизняної педагогічної спадщини збагачує історико-педагогічну науку й дає можливість прогнозувати її майбутнє. Дослідження педагогічної персоналії, як зазначає академік О. В. Сухомлинська, «завжди буде одним з провідних напрямів історико-педагогічних досліджень, особливо в переломні часи, коли переглядаються канони і коли саме персоналія, яку ми виймаємо з небуття, і своїм життям, і своїми ідеями підтверджує рух історії, її мінливість, непередбаченість і вразливість»².

Суспільно-політичні зміни в Україні початку 90-х років ХХ ст. надали можливість вивчати спадщину педагогів, життя й діяльність яких через заборону не були відомі широкому загалу. До таких персоналій належить Яків Феофанович Чепіга (Зеленкевич) – видатний педагог, психолог, громадський діяч, ідеї якого значно вплинули на розвиток педагогічної науки в Україні. Нині його ім'я повертається в освіту. Хоча свого часу він був знаним педагогом не лише в Україні, а й за кордоном.

Багата, широкомасштабна й важлива для розвитку освіти науково-педагогічна спадщина Якова Феофановича Чепіги не вивчалась, опинившись у забутті. Доречно буде коротко проаналізувати історіографію творчості педагога.

Уперше науково-педагогічна діяльність Якова Феофановича мала оцінку ще за його життя, а саме в публікаціях 1925–1926 рр. з нагоди 30-річного ювілею праці на освітнянській ниві. Редакції провідних освітнянських часописів у ювілейних статтях висвітлювали й високо оцінювали діяльність цього відомого українського педагога³.

За радянських часів науково-педагогічна спадщина й життєвий шлях Я. Ф. Чепіги, репресованого 1938 р., не вивчалися. Лише 1967 р. Г. І. Савицька (дружина відомого українського педагога В. І. Помагайби) у статті «Я. Ф. Чепіга – невтомний борець за початкову освіту на Україні (1875–1938)»⁴ зробила спробу проаналізувати внесок науковця в розвиток початкової освіти в Україні. Стаття стала першим кроком у дослідженні науково-педагогічної спадщини педагога та з'явилась у період, коли в духовному житті суспільства, з одного боку, ще не було знівельовано демократичні здобутки «хрущовської доби», а з іншого – спостерігалось посилення ідеологічного диктату.

Лише наприкінці 80-х років ХХ ст. з появою певних демократичних змін у суспільстві дослідники (Ж. Д. Ільченко) починають повертатися до спадщини Я. Ф. Чепіги, об'єктивно

² Сухомлинська О. В. Персоналія в історико-педагогічному дискурсі / О. В. Сухомлинська // Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / О. В. Сухомлинська. – К. : А.П.Н, 2003. – С. 46.

³ Яків Феофанович Чепіга (Зеленкевич) : (з нагоди тридцятиліття його педагогічної, літературної, наукової і громадської праці) // Путь просвещения. – 1925. – № 12. – С. 141–144; Яків Феофанович Чепіга (Зеленкевич) // Рад. освіта. – 1925. – № 12. – С. 49–52; Ювілей Я. Т. Чепіги / О. Г. // Рад. освіта. – 1926. – № 4. – С. 70–72; До тридцятирічного ювілею науково-педагогічної праці Я. Т. Чепіги // Нар. учитель. – 1926. – 13 січ. (ч. 2); Мізерницький О. 30 років творчої роботи. 1 березня – день ювілею 30-тирічної діяльності Якова Феофановича Чепіги / О. Мізерницький // Нар. учитель. – 1926. – 10 берез. (№ 10); До ювілею Я. Т. Чепіги // Нар. учитель. – 1926. – 7 квіт. (№ 14).

⁴ Савицька Г. І. Я. Ф. Чепіга – невтомний борець за початкову освіту на Україні (1875–1938) / Г. І. Савицька // Педагогіка : республік. наук.-метод. зб. – К., 1967. – Вип. 5. – С. 122–130.

аналізувати та вивчати її⁵. Вагомим внеском у дослідження наукового доробку вченого став посібник І. В. Зайченка та Ж. Д. Ільченко «Концепція української національної школи у творчості Я. Ф. Чепіги»⁶, де автори розкрили погляди педагога на найважливіші теоретико-методологічні проблеми розвитку української національної школи й освіти.

Різноманітним аспектам науково-педагогічної спадщини й життєвого шляху Я. Ф. Чепіги присвячено публікації сучасних учених (Л. Березівська, С. Болтівець, В. Демчук, В. Зорін, Л. Кондратенко, В. Марочко, А. Невгодовський, Л. Ніколенко, З. Палюх, О. Сухомлинська, О. Щербакова та ін.)⁷.

Педагогічні погляди та просвітницьку діяльність Я. Ф. Чепіги висвітлено в кандидатських дисертаційних дослідженнях (Л. М. Ніколенко, 2000; О. Л. Щербакова, 2009)⁸. Як бачимо, сучасні вчені вивчають творчість Якова Феофановича, а його праці введено до наукового обігу.

Водночас зазначимо, що Яків Феофанович Чепіга залишив після себе велику педагогічну спадщину, яка не втратила своєї значущості й потребує подальшого вивчення. Це понад 150 праць. Коло його наукових інтересів було різнопланове та широкомасштабне. Учений-педагог досліджував проблеми педології, теорії навчання й виховання, зокрема молодших школярів, методики викладання окремих предметів, а також історії освіти. Він написав підручники для початкової школи, освіти дорослих, методичні посібники для вчителів, книжки для дошкільних закладів, дитячих бібліотек тощо.

Численні публікації педагога розпорошено по журналах і газетах під різними криптонімами та псевдонімами: О.К.; Т.З.; Ч.; Я.З.; Я.Ч.; З-вич, Я.; Ч-а, Я; Бучацький Е.; Єзуполець О.; Ігоренко; Садівник; Строїч І.; Учитель Я. З.; Чепіга Іван; Чепіга Я.⁹. Звичайно, найбільше його праць можна побачити на сторінках українських видань: дореволюційних – «Світло», «Учитель», «Педагогічний журнал» (Коломия), «Українська хата», газета «Рада», «Літературно-науковий вісник», «Ілюстрована Україна»; післяреволюцій-

⁵ *Ільченко Ж. Д.* Яков Феофанович Чепіга (Зеленкевич) / Ж. Д. Ільченко // Антологія педагогічної мислі Української ССР. – М. : Педагогіка, 1988. – С. 381–384; Ільченко Ж. Яків Феофанович Чепіга / Ж. Ільченко // Дошкіль. виховання. – 1989. – № 10. – С. 31.

⁶ *Зайченко І. В.* Концепція української національної школи у творчості Я. Ф. Чепіги / І. В. Зайченко, Ж. Д. Ільченко. – Чернігів : [б. в.], 1996. – 75 с.

⁷ *Болтівець С.* Яків Чепіга про збереження людської природи / Сергій Болтівець // Жива вода. – 1995. – № 11. – С. 1, 6; Сухомлинська О. В. Яків Чепіга (1875–1938) / О. В. Сухомлинська // Нариси історії українського шкільництва (1905–1933) : навч. посіб. / [О. В. Сухомлинська та ін.] ; за ред. О. В. Сухомлинської. – К. : Заповіт, 1996. – С. 275–282; Кондратенко Л. О. Старі застереження до нових ідей / Л. О. Кондратенко // Почат. школа. – 1996. – № 11. – С. 47–49; Сухомлинська О. Слово про педагога / Ольга Сухомлинська // Шлях освіти. – 1997. – № 2. – С. 55; Демчук В. Концепція української школи у творчості Якова Чепіги (1875–1938) / Володимир Демчук // Рід. школа. – 1997. – № 3/4. – С. 19–21; Палюх З. Погляди Я. Ф. Чепіги на моральне виховання дітей / Зінаїда Палюх // Почат. школа. – 1997. – № 9. – С. 44–47; Болтівець С. «... з надією на кращу долю» / С. Болтівець // Світло. – 1998. – № 4. – С. 58–60; Зорін В. Педагогічні погляди Якова Чепіги в контексті розбудови національної школи / Вадим Зорін // Учитель. – 1999. – № 9/10. – С. 42–43; Невгодовський А. «Навчіться любити дітей» / Анатолій Невгодовський // Світло. – 1999. – № 1. – С. 64–66; Березівська Л. Формування педагогічного світогляду Якова Чепіги (Зеленкевича) / Лариса Березівська // Шлях освіти. – 2000. – № 4. – С. 38–41; Березівська Л. Образ учителя у творчій спадщині Я. Ф. Чепіги / Лариса Березівська // Рід. школа. – 2001. – № 10. – С. 72–75; Марочко В. Яків Чепіга: «невтомний борець за початкову освіту» / Марочко Василь, Хілліг Гьотц // Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941) / Марочко Василь, Хілліг Гьотц. – К. : Наук. світ, 2003. – С. 124–131; Болтівець С. І. Доля українського педагога і психолога Якова Чепіги / С. І. Болтівець // Практич. психологія та соціол. робота. – 2004. – № 1. – С. 30–36.

⁸ *Ніколенко Л. Т.* Теоретичні засади навчання і виховання молодших школярів у педагогічній спадщині Я. Ф. Чепіги : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Ніколенко Лідія Тимофіївна. – К., 2000. – 201 с.; Щербакова О. Л. Педагогічні погляди та просвітницька діяльність Я. Ф. Чепіги (кінець XIX – початок XX століття) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Щербакова Олена Леонідівна. – Миколаїв, 2009. – 228 с.

⁹ *Дей О. І.* Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.) / О. І. Дей. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 472.

них – «Вільна Українська Школа», «Соціальне виховання», «Шлях освіти», «Радянська освіта» та ін.

Досліджуючи творчу спадщину Якова Чепіги, ми систематизували його праці й вперше представили їх у цілісному вигляді¹⁰. Хоча деякі його статті вже публікувалися раніше¹¹. Ми вважаємо, що впорядкування праць видатного українського педагога дало змогу ґрунтовніше вивчати їх не лише науковцям, а й студентам, широкому колу освітян.

Розгляньмо основні віхи життєвого шляху та науково-педагогічної діяльності Я. Ф. Чепіги.

Видатний український педагог, громадський діяч Яків Феофанович Чепіга (Зеленкевич) народився 12 травня 1875 р. у с. Мар'янці на Херсонщині (нині Миколаївська обл.) у родині паламаря, який помер, коли хлопчикові виповнилося 12 років. Прізвище Зеленкевич Яків мав по батькові, Чепіга – по матері. Походили ж Чепіги з давнього запорозького роду¹².

Після закінчення Грушівського двокласного народного училища, що належало до відомства Міністерства народної освіти, у вересні 1892 р. Яків вступив до Новобузької учительської семінарії. До речі, його однокласником тут був Спиридон Черкасенко, відомий український громадський діяч. Їхні долі надалі тісно переплелися.

Документація семінарії, яка зберігається в Державному архіві Миколаївської обл. (далі ДАМО. – Л.Б.), засвідчує, що Яків Зеленкевич здобув непогану на той час педагогічну освіту. Був хорошим студентом, за старанність у навчанні й відмінну поведінку отримував повну стипендію (у семінарії були повні, напівповні стипендіати, а також учні, які навчалися за добродійні або власні кошти). Новобузький період його життя був плідним, результативним і відіграв важливу роль у формуванні педагогічного світогляду. Всебічні знання, перший практичний досвід проведення уроків у початковій школі, що діяла при семінарії, набули подальшого розвитку в майбутній педагогічній діяльності Якова Зеленкевича.

Разом із свідоцтвом про закінчення семінарії кожний випускник отримував характеристику. Про Якова Зеленкевича було написано: «здібності хороші, характер самолюбний, запальний, трохи різкий у спілкуванні, у заняттях. Можна призначити самотійним учителем, виявляє старанність і самостійність, хоча не завжди однаково»¹³. Після закінчення в 1895 р. семінарії двадцятирічного юнака було призначено вчителем Зелецького земського училища (Одеський учбовий округ, Херсонська губернія).

Чи поїхав він за призначенням, невідомо, оскільки у власноруч заповненому анкетному листі зазначав, що в 1895–1919 рр. працював у школах Донбасу, зокрема в 1900–1901 рр. завідував вечірніми курсами для дорослих у Луганську, а в 1908–1911 рр. – Народним університетом Вознесенського рудника на Донбасі¹⁴.

¹⁰ Чепіга (Зеленкевич) Я. Ф. Вибрані педагогічні твори : навч. посіб. / Яків Феофанович Чепіга (Зеленкевич) ; Ін-т педагогіки АПН України ; [упоряд., авт. передм., вступ. ст. Л. Д. Березівська]. – Х. : ОВС, 2006. – 327 с.

¹¹ Чепіга Я. Ф. Нравственное внушение в деле воспитания (в сокращении) / Я. Ф. Чепіга // Антология педагогической мысли Украинской ССР. – М. : Педагогика, 1988. – С. 384–391; Чепіга Я. Ф. Страх і кара (уривок) / Я. Ф. Чепіга // Права дитини: від витоків до сьогодення : зб. текстів, метод. та інформ. матеріалів / [авт.-упоряд.: Г. М. Лактіонова (кер.), Л. В. Пироженко, О. В. Сухомлинська та ін.]. – К. : Либідь, 2002. – С. 103–107; Чепіга Я. Ф. Страх і кара / Я. Ф. Чепіга // Хрестоматія з історії педагогіки / [упоряд. та автори вступ. ст. Рисіна М. Ю., Сбруєва А. А. ; наук. ред. та авт. передмови Сбруєва А. А.]. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2003. – Ч. 1 : Вітчизняна школа і педагогіка. – С. 179–186; Чепіга Я. Ф. Ґрунтовні принципи нормальної школи. Національне виховання. Педологія, або наука про дітей. До трудової вільної школи / Я. Ф. Чепіга // Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX–XX ст.) : хрестоматія / [упоряд.: Л. Д. Березівська та ін.]. – К. : Наук. світ, 2003. – С. 187–216.

¹² Див.: Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917) / Євген Чикаленко. – Львів, 1931. – С. 59.

¹³ ДАМО, ф. 137, оп.1, спр. 422, арк. 10.

¹⁴ Анкетний листок, заповнений Я. Ф. Чепігою 7 квітня 1925 р. // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф.166, оп.12, спр. 8384.

Педагогічна освіта, практичний досвід стали підґрунтям для подальшої науково-публіцистичної діяльності Я. Ф. Чепіги. Він мав схильність до журналістської праці, рано почав публікуватися в пресі. Свої перші статті опублікував 1907 р. у журналі «Оренбургский Учительский Вестник» російською мовою. Але після створення в Києві українського педагогічного журналу «Світло» (1909–1914) друкувався саме в цьому часописі, став його постійним дописувачем.

В умовах жорстких утисків українства журнал був центром педагогічної думки, «справжнім єдиним світлом на безпросвітному шляху української педагогіки за царських часів». Але щоб друкуватися в часописі, треба було мати «самовідданість, громадянську мужність і любов до забороненої царатом української школи»¹⁵. Саме ці почуття й спонукали Я. Ф. Чепігу до науково-педагогічної діяльності.

На сторінках часопису «Світло» разом з іншими українськими педагогами Я. Чепіга порушував найактуальніші питання розвитку української освіти, створення національної школи в умовах антиукраїнської політики російського уряду.

У праці «Національність і національна школа» (1910) Яків Феофанович розкрив суть взаємовпливу рідної мови, діяльності нації та загального розвитку дитини; дав визначення поняттю «національне виховання»: «не шовіністичне, не приправлене «дутим» патріотизмом, а виховання в душі нації, у душі мови, в її переказах, віруваннях, її звичаях, її історії, її культури, національної творчості, того, про що писали й казали найліпші представники нації, всього, що народ або нація пережили, бачили, чули, виробили, що придбали найцікавішого, найкориснішого в своїм розвитку»¹⁶. Далі автор доводить, що національне виховання є життєвою потребою нації та повинне закріплюватися в правах і законах. А основою такого виховання є сім'я та школа. І саме школа має дбати про розвиток рідної мови.

У праці «Ґрунтовні принципи нормальної школи» (1911) педагог охарактеризував підвалини, на яких повинна будуватися школа. Вона має бути народною, національною, природною, вільною і реалістичною: «...народна правдива школа може бути втворена тільки в душі нації, її мови, її історії, звичаїв, її переказів, її культури, її духовної творчості, і тільки така школа не відірве дитину від її дійсного ґрунту...»¹⁷. Народ може істотно розвинути свої сили, підняти матеріальний добробут, мати високу культуру тільки тоді, коли матиме народну національну школу. Завдання школи – підтримувати природний розвиток учнів. А ще вона повинна бути реалістичною: готувати вихованців до реального життя й не обмежуватися книжними знаннями.

Ідеї вільної школи знайшли своє відображення в цілій низці праць педагога. Так, у статті «Л. Толстой і його школа» (1911) він проаналізував досвід школи для сільських дітей у Ясній Полянї, висвітлив педагогічній громадськості найкращі її здобутки.

Яків Феофанович ретельно вивчав зарубіжний педагогічний досвід, а свої думки з цього приводу викладав на сторінках журналу «Світло». У статті «Народна освіта в Північно-Сполучених державах» (1911), показуючи, як американське суспільство ставиться до освіти, він, зокрема, стверджував: «Американці давно стали дивитися на освіту, як на цінність, котра завше в кілька разів окупить трати на неї»¹⁸.

Важливим напрямом досліджень Я. Ф. Чепіги була педологія, дуже популярна на той час. На основі ґрунтового аналізу праць видатного американського психолога С. Хола, німецького педагога В. Лая, досвіду школи Л. М. Толстого в Ясній Полянї Яків Феофанович довів необхідність побудови нової системи освіти й виховання на основі ретельного вивчення природи дитини. Зокрема, він зазначав, що експериментальна педагогіка ввійшла до шкіл інших держав і що саме «експеримент, даючи можливість заглянути в

¹⁵Яків Феофанович Чепіга (Зеленкевич) // Путь просвещения. – 1925. – № 12. – С. 142.

¹⁶Світло. – 1910. – Кн. 1. – С. 24.

¹⁷Світло. – 1910. – Кн. 1. – С. 4.

¹⁸Світло. – 1910. – Кн. 6. – С. 45.

тайни дитячої природи, помагає батькам і вчителям виконати свої обов'язки досконаліш і свідоміш»¹⁹. Цим ідеям педагог присвятив такі праці: «Увага і розумовий розвиток дитини» (1911), «Страх і кара» (1912), «Брехливість у справі виховання» (1912) та ін.

У психолого-педагогічному нарисі «Страх і кара» Яків Чепіга проаналізував причини виникнення в дитини почуття страху у взаємодії з таким явищем, як покарання, та його наслідки в подальшому розвитку людини. Цю працю він написав на основі власних досліджень і спостережень, а також ґрунтовного аналізу поглядів Ч. Дарвіна, Г. Спенсера, М. Ланге, Д. Локка, Ж.-Ж. Руссо. Автор вважає, що у вихованні слід уникати всіх тих мотивів, які спричиняють страх, оскільки таке виховання може привести до утворення безвільної, боязкої, шкідливої для людства істоти. У цьому контексті цікавою видається стаття «Брехливість у справі виховання», де простежуються причини виникнення такої дитячої вади, як брехливість, пропонуються шляхи її викорінювання.

Підсумком багаторічних роздумів ученого щодо створення національної школи став «Проект української школи» (1913), написаний ним у відповідь на звернення редакції журналу «Світло» до педагогічної громадськості. У передмові Я. Ф. Чепіга наголошував на необхідності запровадити природну школу, де дитина здобуватиме справжню освіту, а не сурогат, шкідливий для її духовного розвитку та народної культури. Він сформулював вимоги до нової української школи: 1) у створенні її має брати участь усе українське вчительство; 2) школа має бути народною і відповідати інтересам народних мас; 3) важливо, щоб освіта була національною, рідномовною, відповідає душі й розуму народу, його культурному, соціальному та економічному розвитку; 4) школу слід будувати на підвалинах, які не порушують прав дитини, вільного і нормального розвитку її індивідуальних фізичних і духовних сил²⁰.

Проект Я. Ф. Чепіги передбачав двоступеневу початкову освіту з шестирічним терміном навчання, що мало розпочинатися з шести років. Перший ступінь розраховувався на два роки, протягом яких дитину готують до систематичного навчання, розвивають її свідомість, розуміння навколишнього світу. У цей період до програми повинні входити ігри, забави, прогулянки, робота на городі й у полі, догляд за свійськими тваринами, ліплення тощо. У таких умовах маленькі учні долучаються до природи, ознайомлюються з казкою, поезією, піснею. Другий ступінь охоплював наступні чотири роки школяра: навчання грамоти й паралельний розвиток дитячої самодіяльності, творчості. Також автор наголошує на особливій ролі ручної праці для освіти дітей.

1913 р. вийшла друком збірка психолого-педагогічних творів Я. Ф. Чепіги «Проблеми виховання й навчання», куди ввійшли раніше опубліковані в журналі «Світло» статті, а саме: «Національне виховання», «Фізичне виховання», «Моральне виховання в справі виховання», «Страх і кара», «Національність і національна школа», «Психологічні основи правопису», «Увага і розумовий розвиток дитини».

Перша монографія дослідника «Самовиховання вчителя» (1914) прислужилася не одному поколінню педагогів. У ній визначено роль учительства в суспільстві, розкрито необхідність та шляхи його розвитку й удосконалення. Учительська праця не обмежується навчальним процесом, а передусім «торкається виховання молодого покоління і втілення в ньому високих людських ідеалів і думок»²¹. Яків Феофанович називав вчителя «довіренним народом», «довіренним нації у вихованні й освіті нового покоління». Але як стати прикладом для інших? Учитель має займатися самовихованням, удосконалювати свої здібності, виробляти власний характер і волю.

Таким чином, на початку ХХ ст. Яків Чепіга разом із іншими українськими педагогами розробляв проблеми національної освіти й виховання, пропагував ідеї національної школи, навчання рідною мовою тощо. Його хвилювали найрізноманітніші

¹⁹ Педологія, або наука про дітей // Світло. – 1911. – № 5. – С. 8.

²⁰ Див.: Світло. – 1913. – Кн. 1. – С. 36–37.

²¹ Чепіга Я. Самовиховання вчителя / Я. Чепіга. – Вид. 2-ге. – К. : Укр. школа, 1917. – С. 3.

проблеми національного, розумового, морального, трудового й сімейного виховання. С. Ф. Черкасенко називає Якова Феофановича одним із перших українських педагогів, що «поставив питання націоналізації школи на суто науковий ґрунт»²². Зроблені Я. Ф. Чепігою теоретичні висновки стали тим фундаментом, на якому зводилася українська освіта. Його ідеї не втратили й нині своєї актуальності та значущості.

1917–1920 рр. в історії України – це час визвольних змагань українського народу, коли перевірялися на міцність різні форми української державності: Українська Народна Республіка періоду Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.), Українська Держава гетьмана Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) та УНР доби Директорії (грудень 1918–1920 рр.). Українська Соціалістична Радянська Республіка періодично відновлювалася протягом 1917–1920 рр., а остаточно утвердилася на довгі роки завдяки військовій та економічній підтримці РРФСР. Українська революція зазнала поразки, але «започаткувала процес формування модерної політичної нації, відродила традицію української державності»²³. Із зміною урядів змінювалася і освітня політика. Проте Яків Феофанович і в такий суперечливий історичний час разом із іншими представниками української інтелігенції (О. Ф. Музиченком, С. Ф. Русовою, С. Ф. Черкасенком) продовжив обраний у попередні роки шлях на ниві освіти – створення національної школи.

У непересічній особистості Якова Чепіги напрочуд гармонійно поєднувалися педагог, науковець і громадський діяч. У пореволюційні роки він особливо активно займався організаційно-педагогічною роботою: виконував обов'язки завідувача народної освіти реформованого Київського повітового земства (1917), експерта початкових шкіл м. Києва (1918), брав активну участь у діяльності Наркомосу УСРР, зокрема в розробці положення про трудову школу, програм для неї (1919). Крім того, він висвітлював найрізноманітніші питання освіти й виховання на сторінках педагогічної преси. Цілу низку статей педагог опублікував у журналі «Вільна Українська Школа» (1917–1920), а саме: «Соціалізація народної освіти» (1917), «Тимчасові програми для нижчих початкових шкіл на 1918–1919 шкільний рік (критичний нарис)» (1918–1919), «Школа й освіта на Україні» (1918–1919), «Трудова школа» П. П. Блонського» (1918–1919), «До трудової вільної школи!» (1918–1919), «Школа в Західній Європі й Америці» (1919–1920), «Навчання грамоти без букваря» (1919–1920) та ін.

Яків Феофанович покладав великі надії на соціалізм, бо «він бореться з класовою державою», «класовою освітою і з класовою школою». У жовтні 1917 р. побачила світ стаття «Соціалізація народної освіти», в якій він ґрунтовно проаналізував стан освіти в сучасній йому Україні й накреслив шляхи подальшого її розвитку в контексті нового суспільно-політичного устрою, а також негативно охарактеризував дореволюційну школу. Педагог визначив і обґрунтував найважливіші принципи народної освіти:

- рівне для всіх громадян право на освіту;
- безплатне навчання на всіх її ступенях;
- безкоштовність шкільних підручників та навчального приладдя;
- допомога дітям із малозабезпечених родин у харчуванні та одязі;
- обов'язковість навчання;
- покладання фінансового утримання освіти на державу й громади;
- охоплення загальною освітою дітей від 8 до 16 років;
- перетворення школи на національну, світську.

Я. Ф. Чепіга був прихильником ідеї трудової школи, яку розвинув у працях «До трудової шкільної школи!» (1918–1919), «Трудова школа» П. П. Булонського» (1918–1919) та ін. Зокрема, у статті «До трудової вільної школи!» визначив її соціально-психологічні та соціально-етичні підвалини.

²² Черкасенко С. Переднє слово / С. Черкасенко // Проблеми виховання й навчання в світлі науки й практики : зб. психо-пед. ст. / Я. Чепіга. – К., 1913. – С. 7.

²³ Новітня історія України (1900–2000) : підручник. – К., 2000. – С. 227, 230.

Як і в попередні роки, педагог надалі розробляв ідею вільного виховання. Проаналізувавши погляди Ж.-Ж. Руссо, Ф. Рабле, Я. А. Коменського та ін. відомих педагогів та освітніх діячів, він висловив і своє бачення вільного виховання. На його думку, вільне виховання – це «всебічне і рівномірне виховання душі та тіла дитини». А нова школа повинна сприяти «фізичному, розумовому і моральному розвитку, не порушуючи гармонії природи» дитини²⁴.

У полі зору Якова Феофановича постійно перебувала освітня політика урядів. Так, у статті «Завдання моменту» (1918) він висловив своє незадоволення ставленням Гетьманату до школи. Критично оцінив Я. Ф. Чепіга й Тимчасові програми для нижчих початкових шкіл на 1918–19 навчальний рік, затверджені міністром народної освіти М. П. Василенком у вересні 1918 р., які мало відрізнялися від старих дореволюційних програм і потребували доопрацювання.

У лютому 1919 р. частину України разом із Києвом було окуповано більшовиками. І відразу педагог у статті «Школа й освіта на Вкраїні» відреагував на той пункт декларації Тимчасового робітничо-селянського уряду республіки, де розглядалися освітні питання. Зокрема, він категорично заперечував проти пункту про мову навчання учнів, в якому йшлося про її залежність від волі місцевого робітничо-селянського населення, оцінивши його зміст як прагнення денационалізувати школу й побудувати її за класовим принципом²⁵. На його думку, такий експеримент загрожував русифікацією та гальмуванням культурно-освітнього розвитку українського народу.

У 1917–1920 рр. разом з іншими представниками української інтелігенції Яків Феофанович брав активну участь у створенні підручників для української школи, продовжуючи справу, розпочату ще до революції. І вже в лютому 1917 р. у часописі «Вільна Українська Школа» Генеральний секретаріат освіти (з січня 1918 р. Міністерство народної освіти) опублікував перелік рекомендованих підручників для української школи, а серед них і «Задачник для початкових народних шкіл. Рік перший і другий» Я. Ф. Чепіги (у 1918 р. він вийшов третім виданням, доповнений задачником для третього класу). Ці підручники – одні з перших, написаних українською мовою. Вони відрізнялися від старих новим змістовим наповненням задач, побудованих на місцевому матеріалі з використанням української термінології. Надрукувало їх, як і багато інших, видавництво «Українська школа», яким керував Я. Ф. Чепіга разом із С. Ф. Русовою, Ю. Сірим і С. Ф. Черкасенком. У цьому ж видавництві під рубрикою «Українська педагогічна бібліотека» вийшов методичний посібник для вчителів Якова Феофановича «Письмо в школі» (1918), де автор виклав методику навчання письма.

Після остаточного утвердження радянської влади в Україні Яків Чепіга надалі займався активною науково-викладацькою роботою. 20-ті роки ХХ ст. – це розквіт його науково-педагогічного таланту. Із 1920 р. він завідує дошкільним відділом, пізніше – секцією дитячих будинків Київської губернської народної освіти. Із 1921 р. працює заступником завгубсоцвиху Київщини²⁶.

1920 р. Я. Ф. Чепігу запросили до організаційного комітету в справі створення Київського інституту народної освіти (КІНО), а потім на посаду декана дошкільного факультету й товариша ректора цього інституту. Пізніше він став деканом факультету соціального виховання, проректором, професором. Викладав такі курси: «Трудові процеси», «Організація установ соцвиху», «Методика початкового навчання», «Система соцвиху». Працював разом із В. М. Догою, О. К. Дорошкевич, Г. М. Іваницею, Б. С. Манжосом, К. Ф. Лебединцевим, В. І. Помагайбою та ін. Саме цих педагогів 1938 р. було звинувачено у створенні в КІНО антирадянської

²⁴ Вільна школа, її ідеї й здійснення їх в практиці. – К. : Укр. школа, 1918. – С. 69.

²⁵ Вільна українська школа. – 1918/19. – № 6/7. – С. 64.

²⁶ Див.: Яків Феофанович Чепіга (Зеленкевич) // Рад. освіта. – 1925. – № 12 (грудень). – С. 49–52.

націоналістичної організації, яка пропагувала націоналістичні погляди серед викладачів і студентів²⁷.

Яків Феофанович виступив одним із засновників у Києві Педологічного інституту, де був членом Конференції, науковим співробітником відділу «Фізична праця й трудові процеси», товаришем президента інституту. 1922 р. інститут реформували в Науково-дослідну кафедру педології. Я. Ф. Чепігу призначили керівником секції практичної підготовки, у якій він працював до кінця жовтня 1925 р. У цей час дослідник брав активну участь у роботі Державного науково-методичного комітету Народного комісаріату освіти УСРР, у з'їздах і конференціях з педагогічних питань у Києві й Харкові. У Харківському науковому товаристві керував підсекцією загальної методики Педагогічної секції, входив до ради Товариства (1925), а також до Харківського окружного правління Спілки працівників освіти.

У жовтні 1925 р. Я. Ф. Чепіга очолив секцію методики й дидактики Харківської науково-дослідної кафедри педагогіки, на базі якої в жовтні 1926 р. організаційно оформився Український науково-дослідний інститут педагогіки (УНДІП). У цей час Яків Феофанович постав перед нами активним організатором української освіти, зрілим дослідником із власною педагогічною концепцією, знаним ученим-педагогом.

1926 р. освітянська громадськість святкувала тридцятиріччя педагогічної, літературної, наукової й громадської роботи Я. Ф. Чепіги²⁸. Це засвідчило, що він був авторитетним і відомим педагогом. «... Від «станка» сільського вчителя до «інженерного керування педагогічним виробництвом – такий тридцятилітній шлях т. Чепіги», – так писалося на сторінках часописів «Радянська освіта», «Путь просвещения».

25 березня 1926 р. у Харкові на святкуванні ювілею науково-педагогічної діяльності Якова Феофановича зібралися представники урядових, професійних, наукових, літературних, громадських організацій, студентство, вчительство. Від Харківського наукового товариства виступив голова його педагогічної секції О. І. Попов, від Народного комісаріату освіти УСРР – заступник наркома освіти Я. П. Ряппо, від Харківської науково-дослідної кафедри педагогіки – професор Я. А. Момонтов та ін. На ім'я ювіляра надійшли телеграми з привітанням і високою оцінкою його діяльності від різних організацій, шкільних колективів, навіть закордонних установ, де висловлювалася спільна думка: «цей ювілей є громадсько-культурним святом, святом української педагогіки й школи, святом не тільки для самого ювілянта, але й для усього вчительства»²⁹. У цей час він публікував свої статті на сторінках часописів «Шлях освіти», «Радянська освіта», «Просвещение Донбасса», газети «Народний учитель». У 20-ті роки ХХ ст. побачили світ його теоретичні праці «Азбука трудового виховання й освіти» (1922), «Практична трудова педагогіка» (1924).

У праці «Азбука трудового виховання й освіти» Я. Ф. Чепіга зробив короткий історичний огляд ідеї трудового виховання, обґрунтував трудовий принцип як основу нової школи. Ці ідеї також висвітлено в праці «Практична трудова педагогіка», де зосереджено увагу на таких питаннях: значення руху й діяльності в розвитку дитини; роль праці й гри в її вихованні, розвиток органів чуттів та їх значення у вихованні дитини, трудовий метод навчання тощо. Педагог вважав, що виховання має будуватися на педологічних знаннях про дитину (фізіологія, вікові й індивідуальні психофізіологічні особливості, спадковість). «Виховання дитини мусить бути збудовано на таких природних могутніх факторах людського організму, що без них вона не тільки не могла б

²⁷Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 263, оп. 1., спр. 50302 к. 1007. Т.1, арк.71; Т.2, арк. 30.

²⁸Радянська освіта. – 1925. – № 12 (грудень). – С. 49–52; Путь просвещения. – 1925. – № 12 (декабрь). – С. 141–144.

²⁹Ювілей Я. Т. Чепіги / О. Г. // Рад. освіта. – 1926. – № 4. – С. 72.

пристосовуватися до обставин і оточення, але взагалі позбавилася би можливості боротися за існування в дальшому», – наголошував він³⁰.

У 20-ті роки набувають розвитку ідеї комплексного навчання в школах України, представлені концепціями науковців Г. М. Іваниці, О. Ф. Музиченка, І. П. Соколянського. Яків Феофанович загалом негативно ставився до комплексної системи як основи навчально-виховного процесу й віддавав перевагу класно-урочній системі. Свої міркування щодо цього виклав у статтях: «Що то є комплекс» (1925), «Будова комплексу» (1925), «Від розмов до діла (з приводу дискусії про методи навчання)» (1926) та ін. У ці ж роки Я. Ф. Чепіга й надалі створював нові підручники для початкової школи, які мали кілька перевидань: читанку для першого року навчання «Веселка» (1921), «Веселку» (друга і третя читанки після букваря, 1924); переробляв задачники для початкового навчання в другому й третьому класах (1924–1925). Побачив також світ підручник для дорослих шкіл грамоти, написаний ним у співавторстві з Г. Іваницею та Б. Якубовським, «Шляхом життя: Читанка для 6–7 груп трудової школи, робфаків, шкіл для дорослих т. ін.» (1923).

У співавторстві з Л. Єгоровою та В. Павловським учений підготував «Рухому хрестоматію української сучасної літератури» (1928). У вступі до першого тому автори пояснювали необхідність такої форми шкільної літератури, як рухома хрестоматія, з огляду на відсутність у шкільних бібліотеках через скрутне матеріальне становище шкіл достатньої кількості літературних творів, а також вказували на переваги такої хрестоматії порівняно зі звичайною, оскільки праці в ній подаються в повному обсязі. Цікаво, що багато творів українських авторів у хрестоматії надруковано вперше, причому в супроводі невеликих біографічних та автобіографічних нарисів, які мали допомогти підліткові отримати уявлення про окремих художників слова і, що найголовніше, про соціальний ґрунт, на якому зростала їхня творчість. Після художніх текстів пропонувалися запитання і завдання, покликані допомогти вчителю «розбуркати й скерувати в належне річище дитячу критичну думку»³¹.

У першій половині 30-х років Я. Ф. Чепіга працював в УНДІПі, зокрема науковим співробітником секції методики навчання дорослих. У цей час учений написав цілу низку методичних посібників для вчителів початкових класів, які склалися з методичних порад і розробок різноманітних дидактичних проблем («Методика усної лічби та вправи у перших групах семирічки» (1930), «Методика навчання в трудовій школі першого концентру» (1930), «Читання й робота над книжкою в першому концентрі політехнічної школи» (1932), «Методика роботи з підручником математики» (1933), «Методичні поради до роботи з читанкою першого класу» (1934). На часі були й підручники, методичні посібники для навчання дорослих: «Буквар для шкіл грамоти» (1933), «Методичні поради до букваря для шкіл грамоти» (1934) та ін.

Навчальні книжки Яків Феофанович створював відповідно до тогочасних поглядів на підручникотворення. Як прихильник трудової школи, він вважав, що підручник має йти назустріч внутрішнім пошукам учня, бути для нього другом, культурним засобом для поширення та поглиблення світогляду, сприяти вихованню самодіяльності молоді, давати тривалі й міцні знання.

Аналізуючи підручники та посібники Я. Ф. Чепіги, ми дійшли висновку, що вони відіграли велику роль у розвитку української освіти в першій третині ХХ ст., стали фундаментом подальшого підручникотворення для національної школи. Педагог визначив такі підходи до їх створення:

³⁰ Чепіга Я. Практична трудова педагогіка / Я. Чепіга. – Х. ; К. : Книгоспілка, 1924. – 120, [1] с. – Методком Головопрофосвіти Наркомосвіти УСРР ухвалив як підсобну книжку для педагогічних учених установ.

³¹ Єгорова Л. Боротьба та будівництво : рухома хрестоматія української сучасної літератури. Т. 1 / Л. Єгорова, В. Павловський, Я. Чепіга. – Х. : Держвидав України, 1928. – С. 6–7.

- написання рідною мовою;
- змістовність, доступність, логічність, неперевантаженість зайвим матеріалом;
- урахування психолого-генетичних особливостей дитини;
- єдність із навколишнім світом;
- широке використання краєзнавчого й народознавчого матеріалу;
- наявність запитань і завдань, які сприяли б формуванню самостійної думки учня;
- якісні ілюстрації, що будили б творчу думку дитини.

Ці підходи залишаються актуальними і для сучасного підручникотворення.

Віра Якова Феофановича в позитивні зміни в українській освіті та суспільстві за радянської влади привела до трагічних наслідків. 1933 р. його було звільнено з УНДІПу за мотивацією «скорочення тематики»³².

У 1935–1936 рр. працював у Білорусії – очолював кафедру педагогіки Могилівського педагогічного інституту, занедужав і повернувся до Харкова. За хворим батьком доглядали його доньки – Марія та Миліца. Із 10 серпня до 23 листопада 1936 р. працював завідувачем педагогічної частини середньої школи № 317 м. Москви. До 1 липня 1937 р. читав лекції в Сталінабаді в педагогічному інституті. Цього ж року влітку повернувся до Харкова й жив на вул. Дзержинського 97, кв. 7³³.

1937 р. педагога було заарештовано, а 20 листопада цього ж року Особливою трійкою УНКВС Харківської обл. за начебто участь в антирадянській націоналістичній організації та проведення терористичних актів проти керівництва партії та радянського уряду засуджено до 10 років заслання. 16 лютого 1940 р. згідно з протестом заступника прокурора Харківської обл. Управління НКВС у Харківській обл. цей вирок було скасовано, а термін заслання зменшено до 5 років. Однак немолодий уже педагог не дожив до цієї події. Він помер 22 серпня 1938 р. на 63-му році життя в засланні (покарання відбував у Севвостлазі, причина смерті – різке зниження серцевої діяльності; діагноз – гемокаліт). Я. Ф. Чепіга похований на цвинтарі ОЛП – скорочена назва медичного закладу при Північно-Східному таборі копальні «Стахановець» Сусуманського р-ну Магаданської обл. Російської Федерації³⁴.

Як бачимо, доля педагога виявилася трагічною: тернистий шлях від учителя до відомого вченого, визнання за життя й довга реабілітація імені після смерті. Людина, яка самовіддано працювала на освітянській ниві, стала жертвою сталінської тоталітарної системи. Я. Ф. Чепіга був одним із перших у когорті однодумців, які на початку ХХ ст. зробили вагомий внесок у розвиток національної педагогічної думки, становлення національної системи освіти й виховання. Його ідеї відображають розвиток української педагогічної науки в першій третині ХХ ст. за різних суспільно-політичних обставин, водночас показуючи становлення Я. Ф. Чепіги як ученого. Для нас, сучасників, життя відомого українського педагога Якова Феофановича Чепіги (Зеленкевича) має стати взірцем високого професіоналізму, відданості справі та громадянської мужності.

Л. Д. Березівська,

*доктор педагогічних наук, професор,
головний науковий співробітник
лабораторії історії педагогіки,
учений секретар Інституту педагогіки
НАПН України*

³²Державний архів Харківської області, ф. ФР6452, оп.3, спр.182, арк. 237.

³³Марочко В. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941) / Марочко Василь, Хілліг Гьотц. – К. : Наук. світ, 2003. – С. 131.

³⁴Болтівець С. «... з надією на кращу долю» / С. Болтівець // Світло. – 1998. – № 4. – С. 60; Болтівець С. І. Доля українського педагога і психолога Якова Чепіги / С. І. Болтівець // Практик. психологія та соц. робота. – 2004. – № 1. – С. 30–36.